

Još o bogumilstvu i o »Bosanskoj crkvi«

Interes dr. Pilara za fenomen Crkve bosanske, odnosno tzv. bogumilstva (bogumilstva) može se pratiti još u doba prije Prvog svjetskog rata (razgovor s ministrom J. M. Baerenreitherom). U knjizi Južnoslavensko pitanje (Beč, 1918.) Pilar je četiri podpoglavlja posvetio »bogumilstvu«. Koncem dvadesetih godina prošloga stoljeća on je, kao istaknuti član zagrebačkoga sociološkog društva, održao dva predavanja o »bogumilstvu« kao religiozno-povijesno te socijalno-političkom problemu. Svoje teze o Crkvi bosanskoj u znatnoj je mjeri oslanjao na znanstveni autoritet dr. F. Račkoga (Bogumili i patareni) i tvrdnje dr. F. Milobara iznesene u njegovim radovima o bosanskoj srednjovjekovnoj povijesti.

JOŠ O BOGUMILSTVU I O »BOSANSKOJ CRKVI«

U br. 7. »Starokatolika« od 30. VII. 1927. napisao je g. Stjepan Zagorac, starokatolički župnik, člančić, pod naslovom: »Problem bosanske crkve u srednjem vijeku«. Premda ga je objelodanio u jednom strogo konfesionalnom listu, g. Zagorac nije to pitanje pretresao sa nekoga posebnoga konfesionalnoga, nego — kako je neposredno vidljivo — sa čisto naučnoga gledišta. S toga razloga, te zato, što je g. Zagorac time — po mom uvjerenju — dirnuo u najaktuelniju točku problema »bosanske crkve« smatram svojom dužnošću da ovo pitanje još jedared iznesem u javnost.

Evo u čemu je stvar. U svome djelcu (na str. 55.) o Bogumilstvu, što sam ga ljetos izdao, objektivno sam spomenuo i novo shvaćanje problema Bogumilstva, što ga je u jednom predavanju kod »Braće Hrv.[atskoga] Zmaja« u Zagrebu iznio g. inžinir Mustafa Čelić iz Sarajeva. Stvar me je zanimala tim više, pošto bi u ovoj stvari iza Sa[v]fetbega Bašagića uzeo time opet riječ jedan bosanski Musliman, čistokrvni potomak starih bogomila. Izričitim pozivom na moj pasus o njemu g. ing. Mustafa Čelić obradio je svoje stanovište nešto na šire u dva članka u zagrebačkim »Novostima« od 29. i 30. svibnja 1927. br. 147. i 148. pod naslovom: »Je li postojao bogomilski pokret u Bosni[,] prilog jednoj javnoj diskusiji«. U ta dva članka dolazi g. ing. Čelić do negacije naslova svojih članaka, a naprotiv do tvrdnje, da je »Bosanska crkva« samostalna i zasebna nauka, pošto u Bosni neima Bogomila ni Patarena, a geneza je »bosanske crkve« u tome što je nastala slijevanjem crkvene glagoljaške opozicije sa ostancima brojnih još nepokrštenih pogana (pagani — seoski ljudi) koji su ostali vjerni staroj svojoj slavenskoj vjeri u Bosni i Zahumlju.

Gosp. Zagorac pristao je u svome uvodno spomenutome članku potpuno uz g. inž. Mustafu Čelića, nazivajući njegovo shvaćanje »jedino opravdanom i historijski najsigurnijom teorijom« koja tvrdi »da u Bosni nije postojao *nikakav bogomilski pokret*«, kao kauzalni produkt onoga u Bugarskoj. »Zabluda je nazivati pristaše bosanske crkve »Bogomilima« ili »Patarenima«, jer nigdje u Bosni nema traga Bogumilstvu ili Patarenstvu. Pokret u Bugarskoj i sjev.[ernoj] Italiji nije identičan sa onim u Bosni.

Razlike između pokreta u Bugarskoj i onoga u Bosni velike su, tako da o identičnosti ne može ni govora biti. Ono nešto sličnosti svodi se na *slavjensku zajedničku prareligiju*. Prelaz Bogomilstva iz Bugarske u Bosnu, bio je apsolutno nemoguć. G. Zagorac naprotiv dokazuje, da je na teritoriju Bosne »već bilo slavenskoga bogoslužja i vjernika Hrvatske narodne crkve... Nakon zlokobnoga sabora g. 1064. (za Petra Krešimira) počinje u Bosni i Zahumlju crkvenopolitički pokret, kojega je rezultat bilo stvaranje bosanske crkve«.

Time, što je g. Čeliću pristupio g. Zagorac, prestaje g. Čelić biti izolirana pojava, pak se valja i njihovom tezom pozabaviti.

Zajednička teza gg. Stjepana Zagorca i Mustafel Čelića sadržaje u glavnom tri točke:

1. »Bosanska crkva« nema nikakove veze sa Bogomilstvom ni sa vjerskim pokretom popa Jeremije — Bogumila u Bugarskoj;

2. »Bos.[anska] crkva« je u glavnom nastavak crkvene glagoljaške opozicije u Bosni t. j. Hrvatske narodne crkve;

3. Pod 2. navedeni crkveni pokret privukao je k sebi i asimilirao ostatke stare slavenske vjere, koji su u Bosni i Zahumlju ostali brojni i ovo stapanje pod 2. i 3. navedenih elemenata je prava geneza »Bos.[anske] Crkve«.

Pošto u svome prije spomenutom djelcu, koje je izdano u obliku dvaju predavanja, držanih u »Socijološkom društvu« u Zagrebu, već uslijed uskoga i strogo danoga okvira nisam mogao donijeti sve, što se o pitanju Bogomilstva i »Bosanske crkve« moglo i moralo reći, to sam izabrao forum, da odredim svoje stanovište prema ovoj novoj tezi gg. Zagorčal i Čeličal. Kod toga moram odmah konstatirati, da razlika između mene i spomenute gospode nije vrlo velika u stvari, mnogo manja, nego što bi čovjek po njihovom borbenom nastupu držao.

Mi se naime u točki 2. i 3. njihove teze potpuno slažemo, gdje su se spomenuta dva gospodina priključila potpuno mome shvaćanju. Prema tome je između nama nepreporno:

a) da »Bosanska crkva« bezuvjetno potječe od crkvenog glagoljaškoga pokreta, koji povlači svoj koren od pokreta za hrvatsku državnu i narodnu crkvu. Ovaj je pokret vidljiv, u Hrvatskoj državi već sa ponovnim Splitskim crkvenim saborima pak taj pokret spominje već zapis pokrajinskog Sabora u Splitu godine 1045. »Vulnerint etiam Chroatorum reges quasi speciale habere pontificem, posuoruntque sedem ejus in campo in ecclesia Sanctae Mariae Virginis juxta castrum Tiniense«. Tomu onda dodaje Toma arcidjakon Splitski: »Hic (Scil. episcopus chroatensis) multas obtinuit parochias habuitque praedia, et possessiones per totum paese regnum Chroatiae quia regalis erat episcopus et regia curiam seque batur eratque unus »ex principibus aulae et sua jurisdictio usque ad Dravum fluvium extendebatur«, čime potvrđuje veliko znamenovanje i rasprostranjenje ove hrvatske državne crkvene organizacije. Ovaj je pokret usprkos svega toga potisnut sa teritorija Dalmacije, gdje je latinski kler, potpomagan papom i hrvatskim narodnim vladarima ostao jači, te sa teritorija od prilike današnje Hrvatske i Slavonije, gdje je mađarsko katolički upliv bio jači, pak se je i taj narodno crkveni pokret morao skloniti u Bosnu i u Zahumlje, gdje se je po vremenu evolucijirao u bogomilski pokret.

b) da su kod evolucije toga čisto kršćansko[gl]a pokreta u Bogomilstvo igrale znatno ulogu ostanci pretkršćanske stare slavenske religije, koji su u Zahumlju, koje se je neko vrijeme i zvalo Paganija, te u Bosni bilo još dosta brojni.

Ad a) moram istaknuti, da medju menom i gg. Zagor[ci]em i Čelić[em] ne može biti diferencija, pošto oni prihvaćaju moju tezu, koju sam upravo ja obnovio i u našoj javnosti popularizirao. Učinio sam to u jednom većem djelu na njemačkom jeziku, a onda u mojoj prije citiranoj brošuri. Istini za volju moram istaknuti da je autor ove ideje g. prof. Fran Milobar, koji ju je pretežno sa političke strane obradio u svom djelu *Bosnien und das Kroatische Staatsrecht* Str. 84-85, a religiozno historički u svojoj studiji: »Ban Kulin i njegov[o] doba« koja je izašla u *Glasniku bos.[anskog] muzeja* za B. i H. od god. 1913. Ja držim ovu ideju osnovnom za ispravno shvaćanje pitanja »Bosanske Crkve« i Bogomilstva, pak se samo radujem, ako je ona u spomenutoj gospodi našla još pristaša.

Ad b) Isto tako sam uvjeren, da je pre[d]kršćanska vjera starih Slovena dotično njezini nepokršteni ili sasvim površno Kristinizirani ostaci igrali veliku ulogu kod postanka Bogomilstva u Bosni i Hercegovini. Nu o ovom problemu govoriti vrlo je nezgodna stvar, pak sam se ja sa mnogo razloga čuvao o tom za sada opširnije raspravljati. To iz toga razloga, što mi o našoj staroslovenskoj vjeri izvanredno malo znamo. Valja ustanoviti, da je Slavenska mitologija najmutniji dio nauke o slovenskoj starini i da su dva veća pokusa religiju starih Hrvat[al]a i Srba iole obradili, i to pokus Nadka Nodila u njegovoj velikoj radnji: *Religija Srba i Hrvata na glavnoj osnovi pjesama, priča i govora narodnoga*, Rad 77, 79, 81, 84, 85, 89, 91, 94, 99 100, kao i Nikole Gržetića Gašpićeva »O vjeri starih Slovena prama pravjeri Arijaica i Prasemita (Mythologia comparativa Slavorum) na temelju starih hronista, narodnih običaja, starih pjesama, mjesnoga, ličnoga i obiteljskoga nazivlja (Mostar 1900. Hrv.[at]ska Dion.[ička] Tiskara) svršila su prilično negativnim uspjehom, jer im nije uspješlo raspršiti maglu i nevidnost, koja još danas u toj materiji vlada. Dakle je mučno govoriti o predmetu, za koji imaš tako slabe znanstvene podatke.

Razumljivo je dakle, da sam se ja čuvao da o tome mnogo govorim. A i oba gospodina nam o toj točki nisu znala osim nekoliko općenitih fraza ništa točnijega reći. Prema tome ne može se poreći da je naše kobno neznanje o vjeri starih Slovjana upravo najslabija strana čitave te zajedničke teorije gg. Zagorca i Čelića. Osobito je smjela tvrdnja g. Zagorca: »Ono nešto sličnosti svodi se na slovjensku zajedničku prareligiju«. Opasno je dapače nedopustivo, sličnost utvrđivati jednom gotovo potpunom nepoznanicom. Svijest o ovome teškom manjku našega zajedničkoga shvaćanja potakla me je, da se uputim sam na trnovito polje Slavske mitologije, jer spremam jednu znanstvenu radnju o tom predmetu. Studirajući taj predmet, došao sam do zaključka, da je vjera starih Slovjena izrazito dualistička, što je baš kod Bogomilstva igralo najveću ulogu, te sam se već u ožujku 1925. u jednom predavanju u Socijološkom društvu, pod naslovom: »Osnovne ideje za jednu Hrvatsku etnografiju« izneo tvrdnju, da je taj dualizam kao i čitava predkršćanska vjera Starih Slovjena ne može potjecati od druguda, nego od velikoga iranskoga socijalno-religioznoga pokreta, koji je vezan na čuvenu ličnost perzijskoga proroka i reformatora Zaratuštre (Zoroastra). Tu sam se doskora našao sa češkim učenjakom prof Janom Peiskerom u Grazu, koji baš u posljednje vrijeme energično propaguje ideju, da su stari Slaveni po vjeri i kulturnom smjeru bili Z[ol]roastrovci. Tek kad se to znanstveno ustvrdi, onda će se naša zajednička teza o utjecaju staroslavenskih vjerskih predočaba na Bogomilstvo moći opravdati i utemeljiti i čitavo pitanje biti obasjano novim svjetlom.

Nu to su sve istine, koje s[il] tek imaju da osvoje mjesto u znanosti, zato se ne može poreći, da je ova tvrdnja još uvijek jedna slaba strana ove teorije. Dakle i u tom pogledu se potpuno slažem sa gg. Zagorcem i Čelićem, samo što držim mudrije o tome za sada mnogo ne govoriti.

Dok smo u ostalom prilično složni, razlikujemo se u jednoj točki bitno, naime u tvrdnji da »bosanska crkva« nema nikakve veze sa naukom popa Bogomila, ni sa Bogomilima ili talijanskim Patarenima.

To ja najodlučnije poričem, te će na gg. inž. Čelića i Zagorca pasti teška dužnost da svoju tvrdnju i dokažu, dužnost koja će im biti tim teža, što je po svojoj prirodi vrlo teško, često upravo nemoguće, dokazivati jednu negativnu okolnost. To će biti još teže, što je ta tvrdnja povrh svega još i sama po sebi nevjerovatna. Mora se naime označiti nevjerovatnom tvrdnja, da pokret, koji potječe iz Bugarske t. j. iz jugoistočnoga dijela Balkana, a koji je imao snage, da dopre do sjeverne Italije i južne Francuske, ne bi imao snage da dopre do Bosne t. j. do sjeverno-zapadnoga dijela Balkana. Tako moram doći do zaključka da spomenuta gg. ovu točku svoje teze nikad i nikako dokazati ne mogu.

Spomenuta gg. navela su neke momente, kojima dokazuju svoje stanovište. Po mome shvaćanju samo je jedan od njihovih dokaza od neke relevancije, dočim svi ostali jednostavno ne stoje. Relevantna je tvrdnja da u Bosni nije bilo ni Bogomila ni Patarena. To je naime u toliko istina, što se članovi »Bosanske crkve« doista nigdje nisu sami nazivali ni *Bogumilima* ni *Patarenima*. Mi neimamo u dosele nadjenima spomenicima u istinu nigdje podataka, da bi se oni nazivali ovim imenima. Oni se naprotiv najčešće nazivaju: dobri Krstjani, dobri Bošnjani. Nazivaju se ali često, što teško govorit[il] proti tezi gg. Čelića i Zagorca i »Babunima«. To je naime ime zajedničko bosanskim Bogomilima sa bugarskim. Dokaze imamo u selu Babunović u sjever-

noj Bosni (18 km od Gračanice) te o čestom imenu u Bosni Babunić, Babunčić, Babunović, Babunac. Ja držim, da i ime hrvatske velikaške obitelji Babonić potječe iz ovoga nazivlja. Da ovo ime dolazi iz Bugarske [ne] dokazuju samo bugarski autori o Bogomilstvu, kao na pr. Ivanov, nego i najrječitije Babuna planina u Makedoniji. Ja držim da je ovo zajedničko ime Bugarskih Bogomila i članova »bosanske crkve« najrječitiji dokaz protiv tvrdnje, da bosanska crkva neima nikakove veze sa bugarskim Bogomilstvom.

Morao bih još opravdati, zašto pridržajem ime »Bogomili« i za članove »bosanske crkve« kad se oni sami tako ne nazivaju.

Eto zato, što se još danas govori o luteranima, premda se pripadnici te vjere sami nikada ovim imenom ne nazivaju, nego samo »Reformiranima«. Pridržao sam ime Bogomili zato, što držim za važno i bistveno, da oni svoje podrijetlo vuku od nauke bugarskoga popa Bogomila, isto tako, kao što se govori o Luteranima, kao sljedbenicima nauke Martina Lut[h]lera.

Dr. Ivo Pilar
(Svršit će se)

(*Obzor*, Zagreb, 69/1928., br. 11, 2-3.)

JOŠ O BOGUMILSTVU I »BOSANSKOJ CRKVI« (Konac.)

Ostali pak dokazi, što g. Zagorac navadja u dokaz svoje tvrdnje, da pokret u Bosni nije identičan sa onim u Bugarskoj i svjev.[ernoj] Italiji ne stoje, pak stoga nisu ni od kakve važnosti. G. Zagorac tvrdi: »U Bugarskoj je vjera dualistička — u Bosni nije«. To ne stoji. Za Bugarsku vrijedi isto što i za Bosnu, da Bogomilska nauka početkom XV. vijeka nije identična sa onom iz XII. Bogomilstvo se je tu i tamo iz temelja evolucioniralo i približilo vladajućim religijama pravoslavlja i katolicizma. Kako se i može očekivati drugo od religije, koja je u svom bivstvu evangelička t. j. osniva se na evanđelj[ul]? Tu ne mijenja na stvari ništa činjenica, da su bogomili zabacivali stari zavjet, i priznavali mnoge apokrifne i legende. Dualizam je ipak bio elemenat zoroastričko-manihejski, koji je samo po religiozno-povjestnoj genezi te sekte, dakle u početku njezinom igrao veću ulogu. Ali povremeni utjecaj evanđelja, t. j. novoga zavjeta, koji ne pozna dualizam, nije mogao izostati i taj je djelovao onamo, da je dualizam blijedio, dok ga konačno nije nestalo. U Makedoniji pr. t. zv. Dragovičkoj crkvi pokušana je reakcija t. zv. apsolutnoga dualizma koja međjutim nije uspjela, jer je njezin zastupnik Niketa Carigradjanin iz Makedonije morao pobjeći u južnu Francusku, jer je dao oružje svim neprijateljima te sekte, da je napadaju i kao bezbožnu pobijaju. Ali i u južnoj Francuskoj nije uspio sa svojim pokretom, samo je tamošnj[il]m Patarenima silno naškodilo.

Isto tako ne stoje ni ostale tvrdnje g. Zagorca. Ne stoji da brak u Bugarskoj ne postoji, dočim je u Bosni vrlo cijenjen, tako da su i savršeni oženjeni (gost — Biskup Radin). Za gosta Radina znamo doduše, da je imao sinove. Ali iz toga zaključiti, da su se »savršeni« i gostovi ženili, značilo bi isto, kao iz okolnosti, da je papa Aleksandar VI. imao sina Cezara Borgiu zaključivati, da su se i pape oficijelno ženili. To je

sasvim naopako. Da je gost Radin imao sinove imade se naprotiv tumačiti ovako: u doba dekadanse uveden je običaj, da bogomili tek u zrelije doba postaju »savršeni«, kad im propis »tria signacula« više nije bio tako težak, kao u naponu mladosti. Zato su pojedini »savršeni« mogli imati djece, ali to je bilo iz periode prije nego što su postali »Savršeni«. Dakle isti slučaj kao i kod Pape Aleksandra VI. i Cezara Borgije, ali je sasvim nedozvoljiv zaključak iz te činjenice, da su se pape i bogomilski »savršeni« ženili.

Isto tako ne stoje tvrdnje:

»U Bugarskoj su bogomili neaktivni, u Bosni radini trgovci, u Bugarskoj pacifisti, u Bosni borbeni ratnici. [U] Bugarskoj prosjače milostinju, u Bosni niti davaju niti primaju milostinju — svi rade«. Tu se je g. Zagorcu dogodio mali malheur, da je bugarske bogomile zamijenio sa sektom bugarskih Massaliana, Euhita, fundita ili torbeša, koji su kod postajanja Bogomilstva u Bugarskoj doduše igrali stanovitu ulogu, kao što sam u svom djelcu dovoljnom jasnoćom istaknuo, ali ih se ni na koji način ne smije identificirati sa bogomilima kao sasvim novom i posebnom sektom. Zato ne odgovaraju istini tvrdnje g. Zagorca glede Bogomila ni u Bugarskoj ni u Bosni. Niti su Bogomili u Bugarskoj neaktivni — današnji Bugari kao najmarljiviji element na Balkanu svjedoče odlučno protivno — niti su naši Bošnjaci, koji i danas na žalost u pogledu marljivosti znatno zaostaju za Bugarima, bili dobri trgovci, jer uloga Dubrovčana u Bosni svjedoči protivno. Bogomili u Bugarskoj nisu veći pacifisti od bosan.[skih] inače nebi Bosna bila tako žalostno i nemoćno svršila prema madjar.[skome] kao i naprama osmanlijskome nadiranju.

U jednom se ipak gg. Zagorac i Čelić i ja slažemo. Naime u tome da je »bosanska crkva« jedan unutar skupine bogomilskih crkava sasvim poseban pojav. Samo za ovu konstataciju nije nužna tvrdnja, da »bos.[anska] crkva« neima nikakve veze sa bugarskim bogomilstvom. Naprotiv važi ovdje za Bosansku crkvu ono, što je prof. Jordan Ivanov ustanovio za čitavo Bogomilstvo: »Bogomilstvo predstavlja jedna otlčitelna osebnost — lipsata (manjak) na strogo jedinstvo o dogmatično naravstveno otnošenije¹«. Kako može posjedovati dogmatsko jedinstvo jedna sekta, koja se raspada na sasvim samostalne i medjusobom neodvisne narodne crkve, koje ne stoje ni u kakvoj medjusobnoj organskoj organizacionoj vezi? A unutar tih neodvisnih crkava svaki vjernik ima slobodu tumačiti sv. Pismo kako hoće, čak i na alegorični način!? Tu je svako dogmatsko jedinstvo potpuno isključeno, zato svaka bogomilska crkva imade svoju posebnu individualnu značajku. Tu značajku je imala potpuno i t. zv. Dragovička crkv[a] (ecclesia de Drugumetia) koja je sa svojim radikalnim dualizmom, koji je odanle postao dapače nekim eksportnim artiklom — ima isto tako svoju sasvim posebnu fizionomiju kao i bosanska crkva. Neima dvojbe da je prema tome i bosanska crkva, sa svojim izrazitim snažnim sasvim posebnim crkveno-narodno i socijalno-političkim elementima morala dobiti sasvim posebnu individualnost i razlikovati se bitno od svih ostalih bogomilskih crkava na Balkanu i ostalom jugu Evrope. Zato valja ustanoviti da se usljed prije spomenutoga manjka svake dogmatske jedinstvenosti sve bogomilske crkve medjusobom bitno razlikuju. Zato nas ove razlike,

¹ Jo[r]. Ivanov: Bogomilski knigi i legendi. Blgarska akademija na naushite, Sofija 1925., str. 32.

koje su g. Zagorac i Čelić sasvim ispravno opazili, ipak ne ovlašćuju, da »bosansku crkvu« izvadimo iz organske zajednice bogomilskoga pokreta.

Svojom apodiktičnom tvrdnjom: »Prelaz Bogomilstva iz Bugarske u Bosnu bio je apsolutno nemoguć« držim da se je g. Zagorac malo zatrkao, jer je postavio tvrdnju, koju po mome uvjerenju opet nikako ne može dokazati. Da je bilo prelaženja i da Bosanska crkva proističe iz zajedničkoga bugarskoga vrela, dokazuje ne samo zajedničko ime »Babuni« nego imamo i direktnih dokaza. Zato prvo znamo, da su sve bogomilske crkve stajale u stalnoj izmjeni vjernika. Teško je poprimiti, da ta izmjena, koju su Bugari podržavali sa Italijom i Francuskom i Bosna sa Italijom i Francuskom ne bi postojala između Bugarske i Bosne. Nadalje kako će g. Zagorac dokazati da utjecaji nisu dolazili posredstvom Srbije, gdje su Nemanjići nemilo progonili Bogomile, pak su oni često morali bježati, da umaknu lomači ili čupanju jezika? Tko može dokazati da se nisu čitave hrpe Bogomila doselile u Bosnu, kad je oko godine 1170 Stjepan Nemanjić prognao iz svoje države mnoštvo Bogomila? Tko može dokazati da se opet nije dogodilo isto, kad je iza smrti dukljansko-humskog Kneza Miroslava na vlast u Duklji došao mladi Nemanjić, naime Vukan, koji je bio revan katolik, te sve bogomile prognao iz svoje zemlje?

Mi dapače jedan konkretni primjer detaljno i pozitivno znamo. Kad je Vukan tjerao Bogomile iz Huma i Duklje, potjerao je i *svoju strinu, udovu iza Kneza Miroslava, koja je bila sestra bana Kulina**).

[*](Ova t.j. sestra bana Kulina) se povrati k svomu bratu, a za njom podju valjda i oni iz Duklje prognani Patareni*«. To je po mome sudu sasvim ispravan zaključak, koji nalazi svoj korolar u činjenici, da su bana Kulina papi tužili, da u njegovoj zemlji ima preko 10.000 heretika.

Ja dakle ne mogu nu ino nego da ustvrdim, da je tvrdnja gg. Zagorca i Čelića, da prelaz bugarskoga Bogomilstva u Bosni nije uslijedio, i da je bio nemoguć historički jednostavno neodrživa.

Zapravo su gg. Zagorac i Čelić kušali ono isto, što je kušao g. dir.[ektor] Glušac, naime ostaviti put, koji je ugazio Franjo Rački. Ja držim, da će im to isto tako malo poći za rukom, kao i g. Glušcu. Rački nedvojbeno nije dosta kritički nastupao naprama svojim latinskim i grčkim izvorima, pak gdjevoja tvrdnja njegova neće vrijediti o cijelom opselglu, naposeb ne za sve bogomilske crkve jednako i napose ne za sve periode bogomilske dogmatske evolucije. Ali valja ustanoviti, da je to Račkome, koji je prvi bogomilsko pitanje podvrgao sasvim nepristranom znanstvenom istraživanju, nije bilo niti moguće. On se je suviše borio sa stvarnim materijalom, kojega je trebalo srediti, da se dobije čitava slika, a da bi mogao sa minucioznom kritikom nastupiti protiv pojedinih izvora. Falilo mu je ishodište za kritiku; nama to tek daje materijal, koji je iza Račkoga pronadjen u Bugarskoj i u Bosni iza okupacije. Toga svega Rački nije imao pri ruci, pak stroga i stvarna kritika njegovih izvora nije bila ni moguća u onoj mjeri, kako je to moguće danas. Napose nije Rački mogao razabrati znatne, dapače velike razlike između bugarskih Bogomila i »Bosanske crkve« tako, kako ih mi danas vidimo. Što se jedino Račkome može predbaciti da nije vidio socijalne, poli-

*) Milobar: Ban Kulin i njegovo doba. Glasnik zemalj.[skog] muzeja za Bosnu i Herc.[egovinu]. 1910. Str. 498.

tičke i religiozno političke momente, koji su igrali kod Bogomilstva u opće, a napose kod Bogomilstva u Bosni, tako odlučnu ulogu. To mu je već sasvim ispravno predbacio Milobar u svom citiranom djelu (ibid. 54. 483.) kad veli: «Jedino što nam se čini, da je Rački premalo uvažio, jesu politički razlozi postanku, širenju i jačanju patarenstva». Ali se ni to nije moglo očekivati kod početnoga djela, kod kojega se Rački povrh svega još i čuvao, da ne postane politički tendenciozan, kao što se je dogodilo Petranoviću.

Glede osnovnih ideja Bogumilstva Rački ostaje u našoj materiji još uvijek un rocher de bronze i ja bih savjetovao gg. Zagorca i Čelića, da se u interesu stvari i oni sa gornjim ogradama drže toga stanovišta.

Dr. Ivo Pilar

(*Obzor*, Zagreb, 69/1928., br. 12, 2-3.)